

УДК 159.9

Свинаренко Р. М.

кандидат психологічних наук, докторант

Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

ПРОБЛЕМА ВИОКРЕМЛЕННЯ НАУКОВИХ ПАРАДИГМ В ПСИХОЛОГІЇ ЧАСУ

В статті розглядаються головні наукові парадигми щодо проблеми часу в психології. Показано особливості розгляду лінійного часу в класичній науковій парадигмі, що розроблявся в межах експериментального дослідження часу. Показано відносність часу в неklasичній науковій парадигмі, що представлено в рамках проблеми особистісного часу. Розглянуто особливості постнеklasичної парадигми, що розглядає час в його динамічності і змінюваності принципів для соціальної психології.

Ключові слова: психологічний час, класична парадигма, неklasична парадигма, постнеklasична парадигма.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що в останнє десятиліття стає все більше вчених, які критично осмислюють роль часу в психології та показують недостатність класичних уявлень про час та необхідність розробки власної соціальної теорії часу для кожного із напрямків психологічного дослідження часу.

Такі спроби робилися багатьма дослідниками, серед них Б. Адам [12], М. Левін [14], Дж. Макграф та Ф. Тчан [15], Р. Мертон и П. Сорокін [16], Х. Новотни [17] Р. Рое [18] та інш. Разом із тим вирішення цієї з задачі ускладнюється невідрефлексованістю наукових парадигм, які по-різному використовують поняття часу, для забезпечення логічної цілісності відповідної наукової картини світу. Аналіз цих парадигм і став метою нашого дослідження.

Історично в психології можна викремити кілька головних підходів до проблеми часу, які пов'язані із домінуючими науковими парадигмами. А саме класичною, неklasичною та постнеklasичною.

В основі класичної парадигми лежать уявлення про час, в основному закладені ще Демокритом та І. Ньютоном, про незалежність перебігу часу [2; 5]. Час розглядається, в першу чергу, через його об'єктивні метричні властивості, які в свою чергу залежать від трьох характеристик часу: одиниці виміру, рівномірності й одночасності часу.

Так, одиниця виміру часу визначає числову величину часового інтервалу; рівномірність відноситься до порівняння послідовних інтервалів часу; одночасність пов'язана з порівнянням інтервалів часу, які паралельні один одному й протікають у різних точках простору. Ці три характеристики уможливають вимір часу. Крім того, до метричних властивостей часу включають гомогенність (однорідність) часу, ізотропність (незмінність) властивостей часу. Уявлення про субстанціональність часу знайшли відомі

браження в роботах таких мислителів, як Демокрит, Геракліт, І. Ньютон, П. Гасенді, С. Кларк, М. Ломоносов, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель [2; 5].

Закладені у філософських підходах уявлення про час лягли в основу досліджень часу саме в експериментальній психології. Це дало змогу квантифікувати психічні процеси в часі та підштовхнуло розвиток експериментальної психології.

Так, П. Фресс [10] у зв'язку з розрізненням трьох фізичних властивостей часу: тривалості, упорядкованості й спрямованості, виділяє три проблеми. Перша проблема пов'язана зі сприйманням людиною послідовності фізичних подій і стосується вміння людей розпізнавати різні ознаки становлення часу. Із психологічної точки зору ця проблема може бути сформульована як проблема формування досвіду сприймання й переживання часу.

Друга проблема пов'язана зі сприйманням людиною об'єктивних фізичних тривалостей часу. Суть проблеми полягає у виявленні внутрішніх суб'єктивних одиниць часу, якими суб'єкт вимірює фізичні процеси. Третя проблема пов'язана з орієнтуванням у часі й стосується виявлення тих ознак, завдяки яким для людини стає можливим орієнтування в часі. Всі три проблеми часу стосуються як людини, так і тварин. Однак відмінною рисою людини є її здатність до усвідомлення різних видів змін і до переробки даних досвіду, що дозволяє людині не тільки адаптуватися до змін, але й пізнавати їхні закони і, таким чином, навчатися певною мірою керувати часом.

Значний внесок у дослідження часу в межах класичної парадигми вніс Б. Й. Цуканов [10]. Ним було показано, що внутрішній суб'єктивний час має власну метрику, власну постійну одиницю часу — «тау» (τ). Крім того, Б. Й. Цуканов довів важливу залежність: суб'єктивна швидкість плину пережитого часу обернено пропорційна тривалості власної одиниці часу. Виходячи із цієї залежності, психологічну відносність суб'єктивних швидкостей перебігу часу у представників різних типологічних груп можна оцінювати кількісно. Згідно Б. Й. Цуканову, часова перспектива багато в чому визначається конструктивними особливостями ходу власного годинника індивіда.

Разом із тим класичний експериментальний підхід до проблеми часу має ряд специфічних обмежень. Одним із принципів обмежень суто експериментального підходу є те що, внутрішній світ особистості розглядається в межах даного підходу як другорядний та залежний від зовнішніх фізичних вимірів. Внутрішні переживання стають лише фоном, що визначає об'єм помилок в експериментальних реакціях піддослідного. Іншим обмеженням є те, що з боку природничих лінійність часу є лише одним із частих випадків є лише одною із властивостей часу.

Крім того, класичні уявлення про час підштовхнули розвиток й суто практичних психологічних підходів, наприклад, тайм-менеджменту [13]. Якому, насправді, також притаманні зазначені обмеження.

У свою чергу, некласична парадигма ґрунтується на уявленнях про відносність часу, які одержали поширення не тільки у фізиці А. Ейнштейна, але й гуманітарних науках. Класичні уявлення про час були значно роз-

ширеними, за часом стали визнаватися такі його властивості, як відносність, нелінійність, нерівномірність та інші. В реляційній концепції часу акцентується увага, в першу чергу, на топологічних властивостях часу, тобто порядку у часі й односпрямованості часу. О. М. Мостепаненко [6] до топологічних властивостей часу також включає одномірність, неперервність часу. Уявлення про реляційність часу найбільш повно розглянуті в концепціях таких мислителів, як Аристотель, Г. В. Лейбніц, А. Ейнштейн, а серед східних мислителів, перш за все, Конфуцій.

В психології неklasичний підхід отримав особливе поширення саме у особистісних вимірах часу.

К. О. Абульханова й Т. М. Березіна [1] виділяють чотири властивості внутрішнього часу. Перша властивість — це уповільнення або, навпаки, прискорення внутрішнього часу порівняно із зовнішнім. Прискорення внутрішнього часу вони розуміють як такі переживання, при яких у внутрішньому світі час рухається швидше, ніж у зовнішньому. Такий стан, на їхню думку, супроводжується суб'єктивним відчуттям розтягнутості темпорального проміжку, а також може заповнюватися психічними подіями внутрішнього плану, наприклад, думками, образами й поведінковими проявами в кількостях більших, ніж це припустимо за зовнішнім годинником. Ними показано, що вповільнення часу найчастіше зустрічається в ситуаціях, бідних на зовнішні події.

Друга властивість — це здатність суб'єктів змінювати хід часу й одержувати інформацію з іншого часу (майбутнього або минулого): передчуття небезпеки, одержання нейтральної інформації з майбутнього, феномен «*déjà-vu*» (це вже було) і спогад інформації про давню давнину.

Третя властивість — феномен одночасного існування людини у двох часах. Вона піддається тренуванню й може бути пов'язана з організацією особистістю свого часу. У таких ситуаціях людина тренує цю властивість свідомо і надалі активно використовує це у власній діяльності, спрямованій на досягнення якихось внутрішньо поставлених цілей. Четверта властивість — це поява додаткового часу, проживання зайвих, не фіксованих за зовнішніми годинниками днів, годин і хвилин.

Т. М. Титаренко [9] показано, що в «життєвому світі» можна виділити дві координати: психологічний час і психологічний простір. На думку автора, проблематика психологічного часу безпосередньо пов'язана зі ставленням суб'єкта до власного життя, а психологічного простору — із ставленням до інших. Разом психологічний простір і психологічний час виконують функцію формування ставлення суб'єкта до себе. Основними властивостями психологічного часу є: циклічність, векторність, тривалість, зворотність, нерівномірність, асиметрія, цілеспрямованість, континуальність, дискретність.

На формування постекласичного погляду на час значний вплив справили філософські праці А. Бергсона, Т. Гоббса. Та культурологічні вчення, які найбільш яскраве своє вираження отримали у двох східних світоглядних системах, що розглядають час із різних позицій, у даосизмі й буддизмі. Ці культурологічні напрямки багато в чому визначили форму-

вання постнекласичного уявлення про час, що має особливе значення саме в соціальній психології [12].

Дослідженню уявлень про час у філософії конфуціанства присвячені роботи двох відомих дослідників Л. С. Переломова [7] та І. І. Семененко [8]. На їхню думку, особливості ставлення до часу в конфуціанстві й даосизмі можна виявити лише опосередковано, наприклад, у такій об'ємній категорії, як Дао або в характері «зовсім мудрого» у Конфуція або «повного мудреця» у Лао-цзи. Незважаючи на спільність термінології, розуміння Дао й характеру зробленої людини в обох мислителів не збігається, оскільки Дао Лао-Цзи й Дао Конфуція принципово розрізняються за світоглядною орієнтацією на ідеали минулого й сьогодення, генерації. Дао Лао-Цзи народжується в космічній порожнечі, Дао Конфуція вирощується мудрим чоловіком на ґрунті сімейних відносин. Одне Дао — космогенне, інше — антропогенне. Перше духовним архетипом має довіру, інше — людинолюбство. Дао Лао-Цзи ґрунтується на людському недіянні й природності, Дао Конфуція — на людській активності й соціальній взаємодії. Конфуціанство більше орієнтоване на теперішній час, даосизм — на минуле.

Буддизм і заснований на ньому світогляд відрізняється від конфуціанства й даосизму. Буддизм розвивався, в першу чергу, як релігія ченцями в храмах. Він переважав у Китаї, Індії й Центральній Азії й не одержав поширення в Середній Азії та на Близькому Сході, де домінувало мусульманство. Як відзначає Сарвепалі Радхакришнан, «дві тисячп'ятсот років тому Будда сформулював чудову динамічну філософію, що нині відтворюється в результаті сучасної науки й подвигів сучасної думки».

У цілому загальним для буддизму, даосизму й конфуціанства залишаються уявлення про циклічність часу. Так, Р. Д. Льюїс відзначає: «У цих культурах час є нелінійним, але й не прив'язаним до людей або подій, він є циклічним» [4].

Великий вплив на формування постнекласичного погляду на час зробила типологія, що була запропонована М. М. Бахтіним [3], який виділяв у художніх творах чотири типи часової структури, або чотири «хронотопа».

Перший хронотоп — «авантюрний». Для творів з «авантюрним хронотопом» характерна відносність часової складової: всі події не входять ні в історичний, ні в побутовий, ні в біографічний часові ряди. Вони лежать поза цими часовими рядами й поза властивостями закономірностей і людських вимірників. У цьому часі нічого не змінюється: світ залишається таким самим, яким він був, біографічне життя героїв також не змінюється, почуття їх теж залишаються незмінними, люди навіть не старіють у цьому часі. Цей порожній час ні в чому не залишає ніяких слідів, ніяких прикмет, що зберігаються, свого плину. Перебіг часу складається з ряду коротких відрізків, що відповідають окремим авантюрам. У середині кожної такої авантюри час організований зовні — технічно: важливо встигнути втекти, встигнути наздогнати, випередити, бути або не бути саме в цей момент у певному місці, зустрітися або не зустрітися й т. п. У межах окремої авантюри на рахунок дні, ночі, години, навіть хвилини й секунди, як у всякій боротьбі й у всякому активному зовнішньому підприємстві.

Другий хронотоп — «авантюрно-побутовий». Часовий ряд роману, що має «авантюрно-побутовий» хронотоп, носить незворотній і цілісний характер, замкнутий, ізольований і не локалізований в історичному часі (тобто не включений у незворотній історичний часовий ряд, тому що цього часового ряду роман ще зовсім не знає). Для роману як жанру характерне злиття життєвого шляху людини (у його основних переломних моментах) з його реальним простором.

Третій хронотоп — «хронотоп біографічного роману». Біографічний час — це незворотній час відносно самих подій життя, які невіддільні від історичних подій. Але відносно власного характеру людини цей час зворотній: та або інша риса характеру сама по собі могла б виявитися раніше або пізніше. Самі ж риси характеру позбавлені хронології, їхні прояви пересуваються в часі.

Четвертий хронотоп — «ідилічний хронотоп». Він виражається, насамперед, в особливому відношенні часу до простору. М. М. Бахтін відзначає, що для ідилії характерні органічна прикріпленість, прирощеність життя і подій до місця — до рідної країни з усіма її куточками, до рідних гір, рідного долу, до рідного будинку. Єдність життя поколінь (взагалі життя людей) в ідилії в більшості випадків істотно визначається єдністю місця, віковою прикріпленістю життя поколінь до одного місця, від якого це життя у всіх його подіях не відділене. Єдність місця життя поколінь послабляє й зм'якшує всі часові грані між індивідуальними життями й між різними фазами одного й того ж життя. У деяких ідиліях XVIII століття проблема часу досягає філософського усвідомлення, справжній органічний час ідилічного життя протиставляється тут суєтному й роздробленому часу міського життя або навіть історичному часу. Незважаючи на те, що концепція М. М. Бахтіна з'явилася й активно розвивається в рамках філології, фундаментальність закладених проблем багато в чому вплинула на психологію в дослідженні суб'єктивних переживань і уявлень часу.

Таким чином, аналіз літератури показує, що можна виокремити три головні парадигми щодо проблеми часу в психології, а саме класичну, некласичну та постнекласичну, що по-різному розглядають час та його властивості, доповнюючи один одного. Слід зазначити, що визначені парадигми є не конкуруючими, а взаємодоповнюючими, оскільки можуть відмінно описувати той чи інший бік реальності. Крім того, вони переважно ґрунтуються на добре розроблених методологічних підходах, що уособлюють кількісні та якісні методи дослідження часу. Разом і з тим окремими питанням є можливість побудови інтегративного, або змішаного підходу до проблеми часу, який міг би об'єднати зазначені підходи

Список літератури

1. Абульханова К. А. Время личности и время жизни / К. А. Абульханова, Т. Н. Березина. — СПб. : Алетейя, 2001. — 300 с.
2. Ахундов М. Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы / Мурад Давудович Ахундов. — М. : Наука, 1982. — 222 с.

3. Бахтин М. М. Эпос и роман / Михаил Михайлович Бахтин. — СПб. : Азбука, 2000. — 300 с. — (Academia).
4. Льюис Р. Д. Деловые культуры в международном бизнесе. От столкновения к взаимопониманию / Ричард Д. Льюис ; [Пер. с англ. Т. А. Нестика]. — М.: Дело, 1999. — 439 с.
5. Молчанов Ю. Б. Четыре концепции времени в философии и физике / Ю. Б. Молчанов. — М. : Наука, 1977, — 192 с.
6. Мостепаненко А. М. Проблема универсальности основных свойств пространства и времени / Александр Михайлович Мостепаненко. — Л. : Наука, 1969. — 232 с.
7. Переломов Л. С. Конфуций: Лунь-Юй / Леонард Сергеевич Переломов. — М. : Восточная литература, РАН, 1998. — 588 с.
8. Семененко И. И. Афоризмы Конфуция / И. И. Семененко. — М. : Наука, 1987. — 299 с.
9. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Тетяна Михайлівна Титаренко. — К. : Либідь, 2003. — 373 с.
10. Фресс П. Приспособление человека ко времени / Поль Фресс // Вопросы психологии. — 1961. — № 1. — С. 43-56.
11. Цуканов Б. И. Время в психике человека / Борис Иосифович Цуканов. — Одесса: Астропринт, 2000. — 220 с.
12. Adam B. Cultural Future Matters An exploration in the spirit of Max Weber's methodological writings // Time and Society. — 2009. — 18. — P. 7-25.
13. Claessens B. J. C., van Eerde W., Rutte C. G., Roe R. A.. A review of the time management literature // Personnel Review. — 2007. — 36 (2). — 255-276.
14. Levine, M. Times, Theories and Practices in Social Psychology, Theory and Psychology. — 2003. — 13(1). — P.53-72.
15. McGrath J. E. Temporal matters in social psychology : examining the role of time in the lives of groups and individuals / Joseph McGrath and Franziska Tschan. — American Psychological Association, 2004. — 223 p.
16. Merton R. K., Sorokin P. A. Social Time: A Methodological and Functional Analysis / R. K. Merton, P. A. Sorokin // The American Journal of Sociology. — 1937. — Vol. 42, No. 5. — P. 615-629.
17. Nowotny H. Time and social theory: towards a social theory of time // Time and society. — 1992. — 1(3). — 421-454.
18. Roe R. A. Time in Applied Psychology. The Study of «What Happens» Rather Than «What Is» // European Psychologist. — 2008. — 13(1). — P. 37-52.

Свинаренко Р. Н.

кандидат психологических наук, докторант

Института социальной и политической психологии НАПН Украины

ПРОБЛЕМА ВЫДЕЛЕНИЯ НАУЧНЫХ ПАРАДИГМ В ПСИХОЛОГИИ ВРЕМЕНИ

Резюме

В статье рассматриваются основные научные парадигмы относительно проблемы времени в психологии. Показаны особенности рассмотрения линейного времени в классической научной парадигме, разрабатывавшиеся в рамках экспериментального исследования времени. Показана относительность времени в неклассической научной парадигме, что представлено в рамках проблемы личностного времени. Рассмотрены особенности постнеклассической парадигмы, рассматривается время в его динамичности и изменчивости принципиальным для социальной психологии.

Ключевые слова: психологическое время, классическая парадигма, неклассическая парадигма, постнеклассическая парадигма.

Svynarenko R. M.

Phd, doctorate student

of Institute of social and political psychology APS of Ukraine

PROBLEM OF TIME IN SCIENTIFIC PARADIGMS IN PSYCHOLOGY

Summary

The article deals with the major research paradigm on the problem of time in social psychology. The features of the consideration of linear time in the classical scientific paradigm, which was developed within the pilot study time. Displaying relativity of time in non-classical scientific paradigm that is presented in the problem of personal time. The features postnonclassical paradigm that considers time in its dynamics and turnover fundamental to social psychology.

Key words: psychological time, classic paradigm, nonclassic paradigm, postnonclassical paradigm.